

«[...] το τερατώδες σύστημα του Λαοκιούν»: Ο Καντ και οι ανατολικές φιλοσοφίες της ενότητας*

Γιάννης Πίσσης

Abstract_ Jannis Pissis | “[...] the Monstrous System of Laokiun:”

Kant and the Eastern Philosophies of Unity

The paper examines Kant's references to the philosophy of the East. On the one hand, it explores Kant's lectures where he discusses the pre-Greek beginnings of philosophy. An attempt is made to defend Kant against the suspicion that he was responsible for the exclusion of African and Asian thought from the philosophical canon, an exclusion that took place around 1800. In particular, it is argued that Kant's conception of an 'a priori history of philosophy' is not structurally Eurocentric/Grecocentric, and that Kant's shift towards Grecocentric positions in his later lectures is not systematically intertwined with that conception. On the other hand, the paper discusses Kant's reference to Daoism, Buddhism and other Eastern views in his essay "The End of All Things" of 1794. It is shown that the reference is not merely dismissive and that Kant's philosophy can be open to a dialogue with non-European traditions.

ΤΟ ΘΕΜΑ της εργασίας είναι η σχέση του Καντ με την ανατολική φιλοσοφία. Δεν θα επιχειρηθεί, ωστόσο, μια σύγκριση ανάμεσα στη φιλοσοφία του Καντ και σε κάποια ανατολική φιλοσοφία, για παράδειγμα ανάμεσα στην ηθική θεωρία του Καντ και σε εκείνην του Κομφούκιου ή ανάμεσα στη θεωρία του Καντ για τις αντινομίες του Λόγου και στην πραγμάτευση των παραδόξων στο Τάο.¹ Η εργασία θα περιοριστεί στα όσα έγραψε ο Καντ για την ανατολική φιλοσοφία, στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος αντιμετώπιζε τη σκέψη των αρχαίων λαών της Ανατολής.

* Η εργασία παρουσιάστηκε ως προφορική εισήγηση στο πλαίσιο των *Online εργαστηρίων για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και την πρόσληψη της αρχαίας κινεζικής φιλοσοφίας στη Δύση* στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τον Απρίλιο του 2023. Ευχαριστώ τον Παντελή Γκολίτση για την πρόσκληση και για τα πολύτιμα ερεθίσματα, καθώς και όλους/ες τους/τις συμμετέχοντες/ουσες για την ωραία συζήτηση. Μέρος της εργασίας παρουσιάστηκε επίσης ως προφορική εισήγηση, υπό τον τίτλο «Kant on the dawn of philosophy», στο διαδικτυακό συμπόσιο *Kant in Greece; Greece in Kant* στο πλαίσιο του *Virtual Kant Congress with a Cosmopolitan Purpose* (VKC) τον Μάιο του 2024.

¹ Πβ. τις εξής συγκριτικές μελέτες: PALMQUIST 1996 και NELSON 2011.

1. Ο «μυστικισμός» της Ανατολής

Η αλήθεια είναι ότι ο Καντ έγραψε πολύ λίγα πράγματα για τη φιλοσοφία της Ανατολής. Σε δημοσιευμένο κείμενο, η πιο σαφής –ή μάλλον η μόνη– αναφορά βρίσκεται στο δοκίμιο «Το τέλος των πάντων» (*Das Ende aller Dinge*) του 1794:

Με αυτό τον τρόπο ο άνθρωπος που βυθίζεται σε τέτοιους στοχασμούς καταλήγει στο *μυστικισμό* (διότι ο Λόγος, καθώς δεν αρκείται στην εμμενή, δηλαδή πρακτική, χρήση του, αλλά αρέσκεται να αναλαμβάνει τολμήματα στο πεδίο του υπερβατικού, έχει κι αυτός τα μυστικά του). Εδώ ο Λόγος του ανθρώπου δεν κατανοεί τον εαυτό του και αυτό που θέλει, παρά προτιμά να φαντασιοκοπεί, αντί, όπως αρμόζει σε έναν διανοητικό κάτοικο ενός αισθητού κόσμου, να συγκρατείται περιορισμένος εντός των ορίων του κόσμου τούτου. Από εδώ πηγάζει το τερατώδες σύστημα του Λαοκιούν [*das Ungeheuer von System von Laokium*] περί του *ύψιστου αγαθού*, το οποίο συνίσταται τάχα στο *μηδέν*, δηλαδή στη συνείδηση να *αισθάνεται* κανείς ότι απορροφάται στην άβυσσο της θεότητας μέσα από τη συγχώνευση με αυτήν και επομένως την εκμηδένιση της προσωπικότητάς του. Προκειμένου να προαισθανθούν αυτή την κατάσταση, Κινέζοι φιλόσοφοι μοχθούν σε σκοτεινά δωμάτια με κλειστά μάτια να σκεφτούν και να αισθανθούν αυτό τους το μηδέν. Από εδώ πηγάζει επίσης ο *πανθεισμός* (των Θιβετιανών και άλλων ανατολικών λαών) καθώς και ο *σπινοζισμός*, που προέκυψε στη συνέχεια από τον μεταφυσικό του εξευγενισμό· αμφότεροι συγγενεύουν στενά με το πανάρχαιο *σύστημα της απόρροιας* όλων των ανθρώπινων ψυχών από τη θεότητα (η οποία εντέλει και τις αναρροφά). Και όλα αυτά μόνο και μόνο προκειμένου οι άνθρωποι να μπορούν επιτέλους να έχουν και να χαίρονται μια *αιώνια γαλήνη*, η οποία και αποτελεί το υποτιθέμενο μακάριο τέλος των πάντων· στην πραγματικότητα πρόκειται για μια έννοια που δεν τους αφήνει στάλα νου και με την οποία κάθε σκέψη παίρνει τέλος.

Καντ 2012, 72–73 (AA 8: 335).

Στο παράθεμα, λοιπόν, ο Καντ συσχετίζει τον ταοϊσμό –το «τερατώδες σύστημα» του Λάο Τσε (ο Καντ αποδίδει το όνομα ως «Λαοκιούν»)- με τον βουδισμό –τον πανθεισμό «των Θιβετιανών»-, αλλά και με τη φιλοσοφία του Σπινόζα –που, χάρη στις εβραϊκές πηγές της, μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει ανατολικές ρίζες- και με το «πανάρχαιο σύστημα της απόρροιας» ή απορροής ή προβολής (*Emanation*) – το οποίο αφενός παραπέμπει στον νεοπλατωνισμό, δηλαδή στην ύστερη ελληνιστική φιλοσοφία, που οπωσδήποτε είχε μια ανατολική διάσταση, αφετέρου, όμως, μπορεί επίσης να παραπέμπει στην ινδική

φιλοσοφία. Σε κάθε περίπτωση, για τον Καντ, «ο άνθρωπος που βυθίζεται σε τέτοιους στοχασμούς» –που σκέφτεται, δηλαδή, μια κατάσταση της ύπαρξης εκτός του χρόνου, χωρίς καμία μεταβολή, ως απόδραση από τα βάσανα της ύπαρξής του μέσα στον χρόνο (βλ. Καντ 2012α, 71–72 (AA 8: 335))– καταλήγει εντέλει να μην του μένει «στάλα νου», οπότε επέρχεται το τέλος κάθε σκέψης. Θα έλεγε κανείς ότι ο Καντ συγχωνεύει διαφορετικές θεωρήσεις και απορρίπτει κάτι που μπορούμε να ονομάσουμε *ανατολικό μυστικισμό*, με μια πολύ ευρεία έννοια: με την έννοια ενός θεμελιακού αισθήματος της ενότητας και μιας αντίληψης του εαυτού ως μέρους ενός ευρύτερου όλου.

Δικαιούται, όμως, κανείς πράγματι να κατατάξει όλες τις παραπάνω μορφές σκέψης στον «μυστικισμό»; Το επιχείρημα του Καντ είναι κατά βάση το εξής: Ο χρόνος είναι η μορφή κάθε σκέψης, κάθε επιθυμίας και κάθε ελπίδας μας. Αν κανείς, λοιπόν, αφαιρέσει τον χρόνο, αν θέλει να συλλάβει μια κατάσταση εκτός του χρόνου, τότε αναγκαστικά καταλήγει να επικαλείται μια διανοητική εποπτεία, που δεν μπορεί παρά να είναι μια μυστική εποπτεία, ένα μυστήριο. Εδώ κατατάσσει ο Καντ τις προσπάθειες Κινέζων φιλοσόφων να αισθανθούν το μηδέν «σε σκοτεινά δωμάτια με κλειστά μάτια»· εδώ θα κατέτασσε, όμως, και το τρίτο είδος γνώσης του Σπινόζα, δηλαδή την άμεση, εποπτική σύλληψη του όλου: της υπόστασης ως πρότερης των τρόπων της.²

2. Η ανατολική φιλοσοφία και ο φιλοσοφικός κανόνας

Όπως και να έχει, ανακύπτει εύλογα το ερώτημα: Γιατί να μην αφήσουμε το ζήτημα εδώ; Γιατί να μην αρκεστούμε στη διαπίστωση ότι ο Καντ δεν είχε να πει πολλά πράγματα για την ανατολική φιλοσοφία; Με άλλα λόγια: Γιατί έχει ενδιαφέρον το θέμα; Ο λόγος που το θέμα έχει πράγματι ενδιαφέρον, είναι ότι ο Καντ εμφανίζεται τα τελευταία χρόνια ως πρωταγωνιστής στον αποκλεισμό της αφρικανικής και ασιατικής φιλοσοφίας από τον φιλοσοφικό κανόνα, αποκλεισμός που συντελέστηκε στο γύρισμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα. Μάλιστα, αποδίδονται στον Καντ ρατσιστικά κίνητρα για αυτόν τον αποκλεισμό. Όσοι και όσες υποστηρίζουν αυτές τις θέσεις, βασίζονται στα όσα έλεγε ο Καντ σε παραδόσεις του για την ιστορία της φιλοσοφίας τη δεκαετία του 1780.

Με τον πιο συστηματικό τρόπο, η θέση σύμφωνα με την οποία ο Καντ ευθύνεται για τον αποκλεισμό, έχει διατυπωθεί από τον Πήτερ Παρκ (Peter Park) στο πρόσφατο βιβλίο του *Africa, Asia, and the History of Philosophy. Racism in the Formation of the Philosophical Canon, 1780–1830* (Park 2013).³ Η θέση του Παρκ είναι, συγκεκριμένα, ότι ο Καντ και οι καντιανοί απέκλεισαν συστηματικά την αφρικανική και ασιατική φιλοσοφία από τον κανόνα, εισά-

² Για το, κατά Σπινόζα, τρίτο είδος γνώσης, την εποπτική ή εννοιακή γνώση (*scientia intuitiva*), βλ. ΣΠΙΝΟΖΑ 2009, 204–5 (μέρος 2, πρόταση 40, σχόλιο 2) και 213–15 (μέρος 2, πρόταση 47).

³ Από παλαιότερες εργασίες, ο Παρκ στηρίζεται προπάντων στον BERNASCONI 1997.

γοντας στη θέση της παραδοσιακής δοξογραφίας τη θεώρηση μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας ή φιλοσοφικής ιστορίας της φιλοσοφίας. Στο ακροτελεύτιο κεφάλαιο της *Κριτικής του καθαρού Λόγου*, ο Καντ πράγματι εισάγει την ιδέα ότι είναι δυνατή μια «ιστορία του καθαρού Λόγου» (ΚΚΛ, Α 852/Β 880), δηλαδή μια απριόρι κατασκευή, η οποία οφείλει να αποτελεί μάλιστα τμήμα της ίδιας της φιλοσοφίας, του συστήματος της φιλοσοφίας. Γιατί, όμως, μια τέτοια θεώρηση αποκλείει καταστατικά τη μη-ευρωπαϊκή φιλοσοφία; Ο Παρκ παραδέχεται ότι η ιδέα μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας είναι ένα σχήμα που μπορεί να γεμίσει με το ένα ή το άλλο περιεχόμενο και συζητά τους μετακαντιανούς Φρήντριχ Αστ (Friedrich Ast) και Θαδδαίο Ρίξνερ (Thaddä Rixner), οι οποίοι στις δικές τους κατασκευές μιας φιλοσοφικής ιστορίας της φιλοσοφίας περιλάμβαναν τη φιλοσοφία της Ανατολής –πρώτα απ’ όλα των Ινδών και κατόπιν των Κινέζων, Θιβετιανών, Χαλδαιών, Περσών και Αιγυπτίων– ως πρωταρχή της φιλοσοφίας (βλ. Park 2013, 97–112· κεφ. 4: «Systematic Inclusion of Africa and Asia under Absolute Idealism»). Ωστόσο, κατά βάση, για τον Παρκ, η δοξογραφία είναι φιλελεύθερη –αφού καταγράφει τους πάντες και τα πάντα, πονηρούς και αγαθούς, δικαίους και αδικούς–, ενώ, αντίθετα, η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας θέτει κανονιστικούς περιορισμούς: τι είναι φιλοσοφία και τι δεν είναι, τι ήταν αναγκαίο να υποστηριχτεί, καθώς θεμελιώνεται στη φύση του Λόγου, και τι ήταν απλή δόξα. Επομένως, η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας είναι εκείνη που καταστατικά εισάγει αποκλεισμούς. Εντέλει, παρά τις καλές προθέσεις ορισμένων εκπροσώπων της, είναι δομικά, αθεράπευτα ευρωκεντρική. Υπηρετεί ιδανικά ένα αφήγημα σύμφωνα με το οποίο οι μη-ευρωπαϊκές παραδόσεις της σκέψης δεν ανήκουν στην καθαυτό ιστορία της φιλοσοφίας, στην αναγκαία ιστορία του Λόγου (πβ. Park 2013, 149–51).

Αν είναι έτσι, όμως, τότε πλήττεται ο πυρήνας της καντιανής φιλοσοφίας, δηλαδή ο λογικός και ηθικός οικουμενισμός της. Ο κατά Καντ «καθαρός Λόγος» ή «κοινός ανθρώπινος Λόγος» ή «καθολικός ανθρώπινος Λόγος» δεν είναι και τόσο καθολικός, δεν είναι αληθινά οικουμενικός. Η θέση αυτή μπορεί να διατυπωθεί σε δύο, χονδρικά, παραλλαγές. Είτε (α) μπορεί να θεωρηθεί ότι η καντιανή σύλληψη του Λόγου δεν είναι αρκούντως οικουμενική, ότι μια μερικότητα προβάλλει ψευδώς ως καθολικότητα, είτε (β) μπορεί να θεωρηθεί ότι η ίδια η ιδέα ενός καθολικού ανθρώπινου Λόγου είναι δομικά ευρωκεντρική και υποκρύπτει μια εξουσιαστική αξίωση. Ο Παρκ μοιάζει να ταλαντεύεται ανάμεσα στις δυο θεωρήσεις.

Η συζήτηση γύρω από τον αποκλεισμό της σκέψης της Ανατολής από τον φιλοσοφικό κανόνα σχετίζεται με την άλλη συζήτηση, γύρω από το ερώτημα αν ο Καντ ήταν ρατσιστής: πώς ταιριάζει η θεωρία του για τις ανθρώπινες φυλές –και επιμέρους σχολία του που είναι προβληματικά, που φαίνεται να είναι υποτιμητικά για τους Αφρικανούς ή τους αυτόχθονες Αμερικανούς– με τον ηθικό οικουμενισμό του – αλλά και με την απερίφραστη καταδίκη της αποικιο-

κρατίας, χαρακτηριστικά στις *Μεταφυσικές Αρχές της Θεωρίας του Δικαίου* (πβ. AA 6: 353). Τα κείμενα στα οποία ο Καντ ανέπτυξε τη θεωρία του για τις ανθρώπινες φυλές είναι τα εξής: (α) «Περί των διαφορετικών φυλών των ανθρώπων» (*Von den verschiedenen Racen der Menschen*) του 1775 (AA 2: 429–43), (β) «Προσδιορισμός της έννοιας μιας ανθρώπινης φυλής» (*Bestimmung des Begriffs einer Menschenrace*) του 1785 (AA 8: 91–106), (γ) «Για τη χρήση τελεολογικών αρχών στη φιλοσοφία» (*Über den Gebrauch teleologischer Principien in der Philosophie*) του 1788 (AA 8: 159–84).

Είναι η θεωρία που αναπτύσσεται σε αυτά τα κείμενα ρατσιστική; Ήταν, λοιπόν, ο Καντ ρατσιστής και, αν ναι, ποιες είναι οι συνέπειες για τη φιλοσοφία του εν γένει και μάλιστα για τον ηθικό οικουμενισμό της; Τρεις είναι οι δυνατές απαντήσεις στο ερώτημα και έχουν όλες πράγματι βρει υποστηρικτές και υποστηρίκτριες: (α) Ο Καντ ήταν ρατσιστής και αυτό κάτι μας λέει για τον οικουμενισμό της κατηγορικής προστακτικής: ότι είναι, πάνω-κάτω, μια φενάκη. (β) ο Καντ ήταν ρατσιστής, αλλά αυτό αντιφάσκει με τον ηθικό οικουμενισμό του. (γ) ο Καντ δεν ήταν ρατσιστής.⁴ Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, δεν είναι δυνατό να καταπιαστώ με το θέμα.⁵

Σε κάθε περίπτωση, το κρίσιμο ζήτημα δεν αφορά το πρόσωπο του Καντ: αν ήταν, δηλαδή, συνεπής ως άνθρωπος ή και ως συγγραφέας. Το κρίσιμο ζήτημα αφορά κάθε φορά τη θεωρία: τα επιχειρήματα που τη στηρίζουν και τι αντικειμενικά αυτή συνεπάγεται. Για τον Χέγκελ, παραδίδεται το εξής σχετικό ανέκδοτο. Αντιμέτωπος, σε κάποια κοινωνική περίπτωση, με τον θαυμασμό για το πρόσωπό του, ο Χέγκελ διευκρίνισε: «στα βιβλία μου, ότι είναι δικό μου, είναι λάθος».⁶ Εννοούσε, φυσικά, πως την όποια αξία την έχει το αντικειμενικά θεμελιωμένο περιεχόμενο του έργου και όχι ό,τι ανάγεται στην τυχαία εμπειρική υποκειμενικότητα του φιλοσόφου. Την ίδια απάντηση θα μπορούσε να είχε δώσει και ο Καντ σε αντίστοιχη περίπτωση. Εν προκειμένω, το θέμα που οφείλει να μας απασχολήσει είναι το εξής: Είναι πράγματι η ιδέα μιας φιλοσοφικής ιστορίας της φιλοσοφίας εγγενώς ρατσιστική ή έστω ευρωκεντρική;

3. Η ιστορία της φιλοσοφίας και η φιλοσοφία της Ανατολής στις παραδόσεις του Καντ

Ξεκινώ με τις αναφορές στην ιστορία της φιλοσοφίας στις πανεπιστημιακές παραδόσεις του Καντ. Πρώτα απ' όλα, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν πρόκειται για δημοσιευμένα κείμενα. Μόλις το 1800, ο Γκόττλομπ Μπένγιαμιν Γαί-

⁴ Πβ. τις τοποθετήσεις σε μια πρόσφατη διένεξη στη γερμανική δημόσια σφαίρα: (α) MARTINEZ MATEO 2020· (β) WILLASCHEK 2020α, 2020β· (γ) WOLFF 2020α, 2020β.

⁵ Πβ. τους εξής σταθμούς της ευρύτερης ακαδημαϊκής συζήτησης γύρω από την καντιανή θεωρία των φυλών και τη σημασία της: BERNASCONI 2001, 2011· KLEINGELD 2007· MILLS 2018. Δεν μπορώ να καταπιαστώ με αυτή τη συζήτηση χωρίς να διαρρήξω τα όρια αυτής της εργασίας.

⁶ Βλ. BLOCH 1962, 38. Αν, όπως είναι πιθανό, ο Μπλοχ εφηύρε το ανέκδοτο, και πάλι εκείνο διατηρεί την αξία του, ανεξάρτητα, μάλιστα, από το πρόσωπο του Χέγκελ.

σε (Gottlob Benjamin Jäsche) επιμελήθηκε και κυκλοφόρησε ένα εγχειρίδιο *Λογικής* (AA 9: 1–150) βασισμένο σε σημειώσεις από τις σχετικές παραδόσεις του Καντ, στο όνομα μεν του Καντ, με την τυπική έγκριση του Καντ, αλλά με πολλά προβλήματα, αφενός καθώς αποτελεί συμπίλημα σημειώσεων από διαφορετικές περιόδους, αφετέρου καθώς δεν λείπουν οι πινελιές του επιμελητή. Σε κάθε περίπτωση, από τη στιγμή που δεν πρόκειται για δημοσιευμένα κείμενα, δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί στα σοβαρά ότι το περιεχόμενο αυτών των παραδόσεων διαμόρφωσε τις συνειδήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα. Επιπλέον, σε σχέση με τις παραδόσεις του Καντ, οφείλει κανείς εν γένει να έχει κατά νου ότι δεν πρόκειται πάντοτε για πρωτότυπο υλικό. Ο Καντ στηριζόταν για τις παραδόσεις του σε εγχειρίδια άλλων, συγκεκριμένα του Μάιερ (Meier) για τη Λογική και του Μπάουμγκαρτεν (Baumgarten) για τη Μεταφυσική, δηλαδή εκπροσώπων της ορθολογιστικής μεταφυσικής. Ωστόσο, τα κομμάτια για την ιστορία της φιλοσοφίας στις παραδόσεις του Καντ για τη Λογική και για τη Μεταφυσική δεν ανάγονται σε αυτά τα εγχειρίδια.

Τι έλεγε, λοιπόν, ο Καντ για την ιστορία της φιλοσοφίας στις παραδόσεις του; Οπωσδήποτε, παρατηρούμε μια μετατόπιση της θέσης του Καντ μέσα στο χρόνο. Η θέση περί της ειδικώς ελληνικής, άρα ευρωπαϊκής, αρχής της φιλοσοφίας αρχίζει να εμφανίζεται μετά το 1780. Προηγουμένως, ο Καντ συμμεριζόταν τη θεώρηση που αποτελούσε κοινό τόπο για την παλαιότερη ιστοριογραφία της φιλοσοφίας: *ex oriente lux*, εξ Ανατολής το φως.⁷ Οπότε, στη *Λογική Φιλίππι* (*Logik Philippi*) (AA 24: 311–35), μια παράδοση περί το έτος 1772, διαβάζουμε στην ενότητα που επιγράφεται «*Historia philosophiae*» τα εξής μεταξύ άλλων:

Εκτός από τους Αιγυπτίους, Πέρσες, Χαλδαίους και Ινδιάνους [*sic* (*Indianern*), ενν. Ινδούς], άλλοι λαοί δεν διέθεταν θρησκευτικά συστήματα. Εντέλει, όμως, επήλθε μια επανάσταση της διάνοιας. Τούτο συνέβη όταν κάποιοι ξεκίνησαν να ασκούν τις επιστήμες και να φιλοσοφούν ανεξάρτητα από την κάστα των ιερέων. Οι λαοί στους οποίους τούτο συνέβη για πρώτη φορά ήταν οι Κινέζοι και οι Έλληνες. [...] Υπήρξαν λαοί που φιλοσοφούσαν θεωρησιακά [*speculativisch*] ανεξάρτητα από τη θρησκεία· αυτό έκαναν οι Έλληνες και οι Κινέζοι. Η Κίνα είναι από όλους τους λαούς της Ανατολής ο πλέον πολιτισμένος και οφείλει να θεωρηθεί ως η πηγή των επιστημών. [...]

Αυτή η ηθική [του Κομφούκιου] καταλαμβάνει τη θέση ενός θρησκευτικού συστήματος. Δεν μπορούσε να αναπτυχθεί σωστά, καθώς ήταν συνδεδεμένη με την κυβέρνηση, όπως η αιγυπτια-

⁷ Η βασική πηγή του Καντ σε σχέση με τη φιλοσοφία των αρχαίων λαών της Ανατολής σε αυτές τις παραδόσεις φαίνεται να ήταν ο Φρήντριχ Γκέντσκεν (Friedrich Gentzken). Βλ. GENTZKENIUS 1725. Πβ. σχετικά FELDMANN 1936, 177–80.

κή φιλοσοφία ήταν δέσμια της θρησκείας. Επομένως, αμφότερες τελούσαν υπό τον καταναγκασμό· καταναγκασμένος δεν μπορεί κανείς να φιλοσοφήσει. Όπου η φιλοσοφία υποτάσσεται στους θεμελιώδεις νόμους του κράτους, δεν μπορεί ποτέ να αναπτυχθεί στην εντέλεια.

Τα μαθηματικά παρέχουν στη διάνοια μέσω της τάξης, της προφάνειας και της ακρίβειάς τους ένα πρότυπο και ένα σχέδιο [Abriß], σε ποιο βαθμό το πλησιάζει. Η επιστήμη αυτή ξεκίνησε με την τέχνη της γραφής και πρέπει να την εφηύραν οι Αιγύπτιοι, αλλά μόνο εμπειρικά. Στους Έλληνες κατέκτησε για πρώτη φορά την εντελή μορφή της. [...]

Ο Πυθαγόρας ταξίδεψε στην Ινδία προκειμένου να διδαχθεί επί τόπου ο ίδιος τη φιλοσοφία των Ινδών. Όλο κι όλο, ό,τι συναντά κανείς σε αυτούς που να μοιάζει με φιλοσοφία, είναι η θεωρία περί της μετεμψύχωσης και ένα είδος στωικού συστήματος. [...] Η φιλοσοφία τους ήταν λοιπόν ένα είδος μυστικιστικής ηθικής [eine Art von mystischer Moral].

Καντ, *Logik Philippi*, AA 24: 324–25.

Η Κίνα, λοιπόν, «οφείλει να θεωρηθεί ως η πηγή των επιστημών». «[Ο]ι Κινέζοι και οι Έλληνες» ήταν εκείνοι που πρώτοι άρχισαν να σκέφτονται φιλοσοφικά, διότι άρχισαν να σκέφτονται χωρίς την κηδεμονία μιας κάστας ιερέων και χωρίς τα δεσμά ενός θρησκευτικού συστήματος. Ο Καντ, ωστόσο, θεωρεί ότι η κινεζική σκέψη είχε όρια, τα οποία τής έθετε η εξάρτησή της από το κράτος και τους σκοπούς της διακυβέρνησης. Αντίθετα, στους Έλληνες, η φιλοσοφία βρήκε εντέλει την αναγκαία για την ανάπτυξη της συνθήκη της ελευθερίας, της πλήρους απουσίας καταναγκασμού. Ο Καντ επισημαίνει εδώ μια «αναλογία» ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις-κράτη και στην Αγγλία των νεότερων χρόνων (ό.π., 325). Όμοια και για την άλλη –πλην της φιλοσοφίας– επιστήμη του καθαρού Λόγου, δηλαδή τα μαθηματικά, ο Καντ εντοπίζει τη γένεσή τους στην αρχαία Αίγυπτο, οπότε αποδίδει στους Έλληνες μονάχα το προνόμιο να είναι εκείνοι που τελειοποίησαν την επιστήμη των μαθηματικών, δηλαδή εκείνοι που εντέλει της έδωσαν την προσήκουσα μορφή της. Εν γένει, ο Καντ αναγνωρίζει τα δάνεια της ελληνικής σκέψης από τους αρχαιότερους πολιτισμούς της Ανατολής. Αναφέρεται, λοιπόν, στους Χαλδαίους και τους Πέρσες, καθώς και στα εκπαιδευτικά ταξίδια του Πυθαγόρα στην Ινδία. Βεβαίως, ο Καντ επιμένει στην ατελή μορφή που είχε η αρχαία σκέψη της Ανατολής. Τα ίδια ακριβώς, όμως, λέει για τους επτά σοφούς της αρχαίας Ελλάδας (βλ. ό.π., 326–27). Πα τη γένεση της φιλοσοφίας και των επιστημών απαιτούνταν μια τομή, μια «επανάσταση της διάνοιας». Γιατί αυτή η επανάσταση συντελέστηκε ειδικά στην Κίνα και στην Ελλάδα; Ο Καντ ανατρέπει στις ειδικές συνθήκες που διαμορφώ-

θήκαν ιστορικά στην κοινωνική και πολιτική οργάνωση των λαών στις χώρες αυτές (βλ. ό.π., 325–26).

Πού διαφέρει η εικόνα που συναντούμε στις παραδόσεις μετά το 1780; Χαρακτηριστική είναι η *Λογική Παίλιτς* [*Logik Pölitz*] (AA 28: 531–40, AA 24: 499–602), της περιόδου 1780–1782, η οποία αποτέλεσε εν γένει την κύρια πηγή για τη δημοσιευμένη από τον Γάισε *Λογική* και η οποία περιλαμβάνει μια ενότητα που επιγράφεται «Ιστορία της φιλοσοφίας». Εκεί διαβάζουμε, λοιπόν, τα εξής:

Πριν από τους Έλληνες, κανένας άλλος λαός δεν ξεκίνησε πραγματικά [*eigentlich*] να φιλοσοφεί· προηγουμένως, αναπαριστούσαν τα πάντα μέσω εικόνων και τίποτε μέσω εννοιών. Οι Έλληνες πρώτοι ανακάλυψαν ότι η έλλογη γνώση δεν μπορεί να καλλιεργηθεί ακολουθώντας τον καθοδηγητικό μίτο των εικόνων, αλλά *in abstracto*. Κανένας λαός δεν είχε διερευνήσει τι είναι αρετή, όσο και αν υπαγόρευαν κανόνες για αυτήν. Η αιγυπτιακή σοφία δεν μπορεί καθόλου να μπει σε σύγκριση με την ελληνική. Επίσης στα μαθηματικά, οι Έλληνες ήταν οι πρώτοι οι οποίοι αποδείκνυαν κάθε πρόταση *ex elementis*. Όμως, ακόμη και σε αυτούς τούτο δεν είναι πολύ παλιό. Στην πραγματικότητα [*eigentlich*], δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει πότε και πού ξεπήδησε το φιλοσοφικό πνεύμα. Οι Θράκες φαίνεται να ήταν ένας αρχαίος ευφυής λαός· ανάμεσά τους βρίσκουμε τον Ορφέα. Μπορεί κανείς με αφετηρία την κτίση της Ρώμης να αρχίσει να υπολογίζει σε ποια εποχή αναδείχτηκαν οι επτά σοφοί στην Ελλάδα, με τα αποφθέγματά τους [*Sinnsprüche*], τα οποία οι Ανατολικοί [*die Orientalen*] είχαν ήδη από πολύ πιο παλιά. Αφορισμούς [*Sentenzen*] ονομάζει κανείς ένα πλήθος σκέψεων στριμωγμένων σε λίγα λόγια. Ανάμεσα στους επτά σοφούς, εκείνος στον οποίο ανάγεται η αρχή της επιστήμης ονομάζεται Θαλής, με το παρωνύμιο “ο φυσικός”. Θεωρείται ο ιδρυτής της Ιωνικής Σχολής, στην οποία ανήκουν ο Αναξίμανδρος, ο Αναξίμενης και ο Αναξαγόρας. Υπάρχουν ακόμη κάποιοι λαοί, όπως οι Κινέζοι και ορισμένοι Ινδιάνοι [*sic*], που πραγματεύονται ζητήματα τα οποία αντλούνται εκ του Λόγου και μόνο· π.χ. την αθανασία της ψυχής. Δεν διακρίνουν, ωστόσο, τη χρήση του Λόγου *in concreto* από εκείνην *in abstracto*. – Οι Πέρσες και οι Άραβες δανείστηκαν επίσης κάποια πράγματα από τον Αριστοτέλη, άρα από τους Έλληνες. Στον Ζωροάστρη δεν υπάρχει, βάσει της Ζεντ Αβέστα, το παραμικρό ίχνος φιλοσοφίας.

Καντ, *Logik Pölitz*, AA 28: 535–6.

Στο χωρίο αυτό βασίζεται καταφανώς το σχετικό χωρίο στη δημοσιευμένη *Λογική* του Γάισε (AA 9: 27–28), το οποίο συνήθως παρατίθεται ως τεκμήριο για την ευρωκεντρική και ελληνοκεντρική θεώρηση του Καντ σε σχέση με την

αρχή της φιλοσοφίας και τον φιλοσοφικό κανόνα: «Γνησίως» ή «πραγματικά» [eigentlich] ξεκίνησαν να φιλοσοφούν οι Έλληνες και όχι κάποιος λαός πριν από αυτούς. Ομοίως, οι Έλληνες ήταν οι πρώτοι γνήσιοι ή πραγματικοί μαθηματικοί. Τονίζεται η τομή ανάμεσα στην «αιγυπτιακή σοφία» και στην ελληνική επιστήμη και όχι η οφειλή της δεύτερης στην πρώτη, την οποία αναγνώριζε πιο καθαρά ο Καντ στην παράδοση του 1772 και, βέβαια, ήδη ο Αριστοτέλης (βλ. *Μετά τα Φυσικά*, 981b 20-5). Πάντως, όσο και αν έχει εμφανώς αλλάξει ο τόνος, ούτε εδώ ο Καντ αρνείται ότι η φιλοσοφία ξεπήδησε μέσα από κάποια προεργασία και ότι προηγήθηκαν «οι Ανατολικοί». Προπάντων, «δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει» πραγματικά και με ασφάλεια «πότε και πού ξεπήδησε το φιλοσοφικό πνεύμα». Στη δημοσιευμένη *Λογική*, η φράση αυτή έχει αλλάξει. Εκεί διαβάζουμε ότι δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει «πότε και πού *μεταξύ των Ελλήνων* [πλαγιογράφηση ΓΠ] ξεπήδησε για πρώτη φορά το φιλοσοφικό πνεύμα» (AA 9: 28). Πρόκειται ασφαλώς για μια προσθήκη του Γαίσε, για μια διόρθωση στην κατεύθυνση της νέας, ευρωκεντρικής και ελληνοκεντρικής, θεώρησης.⁸

Σε σχέση με την παράδοση του 1772, ο Καντ διατηρεί την πεποίθηση ότι η γένεση της φιλοσοφίας απαιτούσε μια τομή, μια επανάσταση στη σκέψη. Πλέον, όμως, αυτήν την επανάσταση φαίνεται να την έφεραν σε πέρας μονάχα «οι Έλληνες» και όχι πια «οι Κινέζοι και οι Έλληνες», ενώ και η προεπαναστατική σκέψη, αφρικανική και ασιατική, φαίνεται πια να αποτιμάται λιγότερο θετικά. Προέκυψε κάτι στα χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στις δυο παραδόσεις, κάτι που έκανε τον Καντ να αναθεωρήσει; Αυτό δικαιούται να συμπεράνει κανείς διαβάζοντας τη *Μεταφυσική Φόλκμαν* (*Metaphysik Volckmann*) (AA 28: 351–459), μια παράδοση από το χειμερινό εξάμηνο 1784/85, η οποία περιλαμβάνει ένα εκτενές τμήμα που επιγράφεται «Ιστορία της Μεταφυσικής». Εδώ, η εξύψωση των Ελλήνων και η υποτίμηση της συμβολής των άλλων αρχαίων λαών είναι ακόμη πιο ανεπιφύλακτη από ό,τι στη *Λογική Παίλιτς*:

Στους Έλληνες οφείλει κανείς να αναζητήσει την αρχαιότερη φιλοσοφία, άρα και [την αρχαιότερη] μεταφυσική. Μιλά κανείς μεν για τη φιλοσοφία των αρχαίων Αιγυπτίων, Κελτών, Ιουδαίων, Περσών, Κινέζων κλπ., όμως όλα αυτά δεν είναι πραγματική φιλοσοφία [rechte Philosophie]. Κάτι όπως η Λογική δεν έχει υπάρξει σε κανένα έθνος πλην των Ελλήνων. Οι Έλληνες εφηύραν όλα όσα αποτελούν την ανθρώπινη σοφία, όπως και όλα όσα αφορούν την ιδιοφυία και το ταλέντο. Ένας νέος συγγραφέας [ein neuer Autor] επισήμανε πολύ σωστά ότι είναι λάθος να ανάγεται η επιστήμη των Ελλήνων στους Αιγυπτίους.

Καντ, *Metaphysik Volckmann*, AA 28: 368.

⁸ Ο Παρκ αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο χωρίο, όπως εν γένει τη Λογική Γαίσε, σαν να πρόκειται για κείμενο που συνέγραψε και δημοσίευσε ο Καντ. Βλ. PARK 2013, 92.

Ποιος είναι αυτός ο «νέος συγγραφέας», υπό την επίδραση του οποίου φαίνεται ο Καντ να μετέβαλε την άποψή του; Σύμφωνα με τους επιμελητές της έκδοσης της Ακαδημίας (βλ. AA 28: 1397), πρόκειται για τον Ντήτριχ ή Ντήτεριχ Τήντεμαν (Diet(e)rich Tiedemann, 1748–1803), ο οποίος έμελλε λίγο αργότερα να προβάλει στο προσκήνιο ως κριτικός της καντιανής φιλοσοφίας (Tiedemann 1785). Ως ιστορικός της φιλοσοφίας, επίσης, ο Τήντεμαν ήταν κάθε άλλο παρά οπαδός της καντιανής ιδέας μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας. Απορρίπτοντας την προϋπόθεση απριόρι κανονιστικών κριτηρίων, ο Τήντεμαν επιχειρούσε να ανιχνεύσει εμπειρικά τις εκάστοτε καινοτόμες ιδέες και να καταδείξει την πρόοδο στην ιστορία της φιλοσοφίας.⁹ Το έργο του Τήντεμαν στο οποίο αναφέρεται ο Καντ στην παράδοση του 1784/5, είναι το εξής: *Οι πρώτοι φιλόσοφοι της Ελλάδας ή Η ζωή και τα συστήματα των Ορφέα, Φερεκύδη, Θαλή και Πυθαγόρα* (*Griechenlands erste Philosophen oder Leben und Systeme des Orpheus, Pherecydes, Thales und Pythagoras*) (Tiedemann 1780). Ο τίτλος σημαίνει, βέβαια, ότι οι πρώτοι φιλόσοφοι ήταν εκείνοι της Ελλάδας, ότι οι «πρώτοι φιλόσοφοι της Ελλάδας» ήταν και οι πρώτοι φιλόσοφοι εν γένει. Η εκτίμηση ότι ο Καντ, όταν μιλά για έναν «νέο[] συγγραφέα», έχει πράγματι κατά νου τον Τήντεμαν και το βιβλίο του του 1780, τεκμηριώνεται από τα όσα ακολουθούν στο κείμενο της παράδοσης, όπου ο Καντ πραγματεύεται τον Ορφέα, τον Φερεκύδη και τον Πυθαγόρα.

Σε σχέση με την παράδοση του 1784/5, ας σταθούμε ακόμη σε ένα μόνο σημείο σε σχέση με τη γλώσσα της φιλοσοφίας, καθώς ο Καντ παρατηρεί ότι η ελληνική γλώσσα και, από τις ζωντανές γλώσσες, η γερμανική είναι οι πιο κατάλληλες για την έκφραση αφηρημένων εννοιών (βλ. *Metaphysik Volckmann*, AA 28: 369). Η παρατήρηση του Καντ δεν έχει καμία διάσταση πολιτιστικού ρατσισμού. Αντίθετα, ο Καντ θεωρεί ότι η γλώσσα της φιλοσοφίας είναι, ούτως ειπείν, μια τεχνητή γλώσσα, που οφείλει σταδιακά και κοπιωδώς να αναπτυχθεί και να διαμορφώσει λέξεις απαλλαγμένες από τη δύναμη των εικόνων και από τις αισθητηριακές συμπαραδηλώσεις, λέξεις που να αντιστοιχούν σε αφηρημένες έννοιες (βλ. όπ.π., 369–70). «Αν κανείς δεν μπορέσει να διαχωρίσει την έννοια από εικόνες, τότε δεν θα μπορέσει ποτέ να σκεφτεί καθαρά και χωρίς σφάλματα» (όπ.π., 369). Οπότε, υπήρξε μια εποχή που και η ελληνική γλώσσα ήταν «σχεδόν εντελώς ανίκανη για οποιουσδήποτε φιλοσοφικούς στοχασμούς» (όπ.π.). Ο Καντ πιστώνει προπάντων στον Αριστοτέλη την αποφασιστική συμβολή στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής γλώσσας και ορολογίας. Σε ό,τι αφορά τη γερμανική γλώσσα, είναι άραγε κάποιες αρχαίες, πρωτογερμανικές λέξεις εκείνες που ενδείκνυνται για την έκφραση της αφηρημένης σκέψης; Αντίθετα, είναι κάποιες τεχνητές σύνθετες γερμανικές λέξεις, τις

⁹ Για την προσέγγιση του Τήντεμαν στην ιστορία της φιλοσοφίας βλ. WIMMER 2014. Ο Παρκ πραγματεύεται τον Τήντεμαν στο κεφάλαιο 4 του βιβλίου του, με υπότιτλο «The Formation of the Kantian Position» (PARK 2013, 69–95: 82–83), χωρίς να παρατηρεί ότι η προσέγγιση του Τήντεμαν ήταν ριζικά αντίθετη προς την καντιανή σύλληψη της απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας.

οποίες, κατά τον Καντ, κατασκεύασαν οι «ιεραπόστολοι» (Mißionarii) (όπ.π.) που διέδωσαν τον Χριστιανισμό στη Γερμανία, μεταφράζοντας απευθείας αντίστοιχες σύνθετες λατινικές λέξεις. Επομένως, η γερμανική γλώσσα οφείλει, για τον Καντ, στον εν μέρει τεχνητό χαρακτήρα της το προβάδισμά της έναντι άλλων φυσικών γλωσσών.

Όπως και να έχει, ο Καντ φαίνεται από ένα σημείο και μετά να άλλαξε το αφήγημα των παραδόσεών του για τις απαρχές της φιλοσοφίας και να υιοθέτησε το αφήγημα του Τήντεμαν και άλλων, σύμφωνα με το οποίο η καθαυτό φιλοσοφική σκέψη γεννήθηκε στην αρχαία Ελλάδα. Γιατί έχει σημασία αυτή η διαπίστωση; Οφείλουμε να απαλλάξουμε τον Καντ από την ευθύνη του για τη θέση που αποφάσισε να υιοθετήσει και να κατηγορήσουμε μονάχα εκείνους που εισήγαγαν τη νέα ελληνοκεντρική τάση στη φιλοσοφική ιστοριογραφία; Κάθε άλλο. Ωστόσο, έχει σημασία το γεγονός ότι η μετατόπιση στη θέση του Καντ δεν μοιάζει να προκύπτει ως –περισσότερο ή λιγότερο αναγκαία– συνέπεια της υπερβατολογικής φιλοσοφίας του ή της σύλληψής του μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας. Το αποφασιστικό ερώτημα είναι, θεωρώ, το εξής: Έχει η θέση περί γένεσης της φιλοσοφίας στην αρχαία Ελλάδα κάποιο συστηματικό βάρος στη σκέψη του Καντ; Είχε ο Καντ κάποιον συστηματικό λόγο να εγκαταλείψει τη θέση που δεχόταν το 1772 – ότι για τη γένεση της φιλοσοφίας απαιτούνταν μια επανάσταση της σκέψης, η οποία συνέβη στην Κίνα, συνέβη στην Ελλάδα και θα μπορούσε να συμβεί οπουδήποτε αν συνέτρεχαν κάποιες συνθήκες; Διαθέτει ο Καντ κάποιο επιχείρημα για το πότε ξεκινά η φιλοσοφία, κάποιο κριτήριο που να προσδιορίζει τι συνιστά την καθαυτό φιλοσοφία και τη διακρίνει από τη μη-φιλοσοφία που προηγείται;

Στην περίπτωση των μαθηματικών, η απάντηση στο αντίστοιχο ερώτημα είναι οπωσδήποτε καταφατική. Υπάρχει τέτοιο κριτήριο: ο Καντ εντοπίζει την τομή στην ανακάλυψη του δρόμου της *απόδειξης*. Όπως εξηγεί ο Καντ στον Πρόλογο στη δεύτερη έκδοση της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* (ΚΚΛ, Β Χ–ΧΙΙ), το 1787, μπορεί να ήταν ο Θαλής ή κάποιος άλλος εκείνος που πρώτος συνήγαγε τις ιδιότητες του ισοσκελούς τριγώνου όχι παρατηρώντας και συγκρίνοντας τα σχήματα, αλλά με μια αυστηρή απόδειξη, από την κατασκευή της έννοιας, μια απόδειξη που ισχύει αναγκαία και καθολικά για όλα τα ισοσκελή τρίγωνα. Σε κάθε περίπτωση, αυτή του η έμπνευση ισοδυναμούσε με μια «επανάσταση». Έκτοτε και για πάντα, τα μαθηματικά βαδίζουν στον «ασφαλή[] δρόμο μιας επιστήμης», ενώ προηγουμένως, προπάντων στους «Αιγυπτίους», των οποίων ο Καντ αναγνωρίζει πάντως και εδώ τη συμβολή, τα μαθηματικά προχωρούσαν ακόμη «ψηλαφητά» (όπ.π., Β ΧΙ). Την ίδια ιδέα του Καντ συναντήσαμε παραπάνω στις παραδόσεις του, ήδη σε εκείνην των αρχών της δεκαετίας του 1770.

Ποιο είναι το αντίστοιχο κριτήριο στην περίπτωση της φιλοσοφίας; Σύμφωνα με όσα είδαμε παραπάνω, ο Καντ επισημαίνει την τομή ανάμεσα στη χρήση του Λόγου «in abstracto» και τη χρήση του Λόγου «in concreto» (*Logik*

Pölitz, AA 28: 535· *Logik (Jäsche)*, AA 9: 27). Η φιλοσοφία ξεκινά, για τον Καντ, όταν οι άνθρωποι αρχίζουν να σκέφτονται με έννοιες και όχι πια με εικόνες, όταν η σκέψη απεκδύεται την ποιητική μορφή και χρησιμοποιεί λέξεις που εκφράζουν αφηρημένες έννοιες, χωρίς τη συνδρομή εικόνων που παραπέμπουν σε συγκεκριμένα όντα. Με άλλα λόγια, η τομή συνίσταται στην αναγνώριση του λογικού χαρακτήρα των καθολικών εννοιών. Πότε, όμως, εμπεδώνεται αυτή η επίγνωση; «Ο Φερεκύδης ήταν ο πρώτος φιλόσοφος που εκφράστηκε σε πρόζα», τα γραπτά του ήταν, ωστόσο, «σκοτεινά». Κατόπιν, «[ο] Πυθαγόρας έντυσε τη φιλοσοφία ήδη περισσότερο στη γλώσσα του καθαρού Λόγου», ωστόσο εξακολουθούσε να υφίσταται η μοιραία επίδραση των εικόνων (*Metaphysik Volckmann*, AA 28: 369· πβ. *Logik Pölitz*, AA 28: 536–37). Η επίγνωση δεν εμπεδώνεται, σύμφωνα με τον Καντ, ούτε καν στον Πλάτωνα, καθώς και εκείνος, όπως ο Πυθαγόρας, δεχόταν ακόμη νοητά όντα, στα οποία αναφέρονται οι καθολικές έννοιες: διανοητικά αντικείμενα, που μας δίνονται σε μια διανοητική εποπτεία. Όπως εξηγεί ο Καντ στο δοκίμιό του «Περί ενός αριστοκρατικού τόνου που πρόσφατα υψώθηκε στη φιλοσοφία» (*Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie*) (Καντ 2012β, 83–87 (AA 8: 391–93)), ο Πυθαγόρας και ο Πλάτωνας δέχτηκαν μια τέτοια διανοητική εποπτεία παρασυρμένοι από τα μαθηματικά. Κατά τον Καντ, στα μαθηματικά έχουμε πράγματι να κάνουμε με το καθολικό *in concreto*, καθώς οι μαθηματικές έννοιες επιδέχονται την κατασκευή τους στην καθαρή εποπτεία: στην έννοια του ισοσκελούς τριγώνου αντιστοιχεί ένα συγκεκριμένο σχήμα, μια κατασκευή στην καθαρή εποπτεία του χώρου. Η φιλοσοφία, αντίθετα, έχει πάντοτε να κάνει μόνο με το καθολικό *in abstracto*.

Ποιο είναι τότε το συμπέρασμα; Ξεκινά, άραγε, η φιλοσοφία με τον Αριστοτέλη, τον «εξόχως πεζό[] φιλόσοφο[]» (Καντ 2012β, 104 (AA 8: 406)); Ο Καντ μάλλον δύσκολα θα υποστήριζε μια τέτοια θέση. Όταν λέει ότι οι άλλοι λαοί «υπαγόρευαν κανόνες» για την αρετή, αλλά οι Έλληνες ξεκίνησαν να ερευνούν «τι είναι αρετή» και άρα να φιλοσοφούν (*Logik Pölitz*, AA 28: 535), οπωσδήποτε έχει κατά νου τον Πλάτωνα. Όπως και να έχει, αν δεν θέλουμε να τοποθετήσουμε την επαναστατική τομή στον Αριστοτέλη, σε μια τόσο ύστερη στιγμή, τότε ο Καντ δεν προσφέρει κάποιο άλλο κριτήριο προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση ότι μόνο οι Έλληνες ξεκίνησαν να φιλοσοφούν.

Άλλωστε, η αυστηρή θέση του Καντ ήταν πως η φιλοσοφία μέχρι τις μέρες του δεν είχε ακόμη καταφέρει να εισέλθει στον «ασφαλή δρόμο της επιστήμης», όπως το πέτυχαν τα μαθηματικά στην αρχαιότητα, αλλά εξακολουθούσε να μπουσουλά και να ψηλαφεί (βλ. ΚΚΛ, Β XV). Μια ανάλογη «επανάσταση» με εκείνην που σηματοδότησε ο Θαλής για τα μαθηματικά, φιλοδοξούσε να αποτελέσει για τη φιλοσοφία η *Κριτική του καθαρού Λόγου* του Καντ (βλ. ΚΚΛ, Β XVI κ.εξ.). Μετά την *Κριτική*, θα ήταν πλέον δυνατή η φιλοσοφία ως επιστήμη, θα ήταν πλέον δυνατό το σύστημα της φιλοσοφίας. Αυστηρά, όλα όσα προηγήθηκαν –ο Λάο Τσε, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, όσο και ο Ντεκάρτ– ανήκουν στην προϊστορία της φιλοσοφίας.

4. Η καντιανή ιδέα μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας

Υπό αυτό το πρίσμα, τι καλείται να κάνει, για τον Καντ, μια «φιλοσοφική ιστορία της φιλοσοφίας» (AA 20: 341);¹⁰ Καλείται να πραγματευτεί αυτήν την προϊστορία από μια «υπερβατολογική σκοπιά», από τη σκοπιά της «φύσης του καθαρού Λόγου» (KKL, A 852 / B 880), και να ανιχνεύσει σε αυτά τα «ερείπια» (sic, ό.π.) μια απριόρι λογική τάξη. Η απριόρι ή υπερβατολογική προσέγγιση στην ιστορία της φιλοσοφίας δεν είναι, λοιπόν, ένα εργαλείο που προορίζεται να διαχωρίσει τη γνήσια φιλοσοφία από τις ατελείς μορφές της σκέψης. Στην ιστορία της σκέψης, *έχουμε να κάνουμε, ούτως ή άλλως, με ερείπια*, σε όλους τους τόπους και όλες τις εποχές. Η ιδέα του Καντ είναι ότι η φιλοσοφική ή απριόρι ματιά είναι όρος προκειμένου να είναι δυνατή, ούτως ειπείν, μια *ορθολογική ανασυγκρότηση* αυτών των ερειπίων. Δηλαδή, προκειμένου να μπορούμε να προσδιορίσουμε τους λόγους για τη μετάβαση από μια θέση σε μια άλλη θέση, ή από μια μορφή της σκέψης σε μια διαφορετική μορφή, και να μην αρκεστούμε να καταγράψουμε εμπειρικά, σαν δοξογράφοι, τη μετάβαση ή να αναζητήσουμε κάποιες εξωτερικές στη σκέψη αιτίες για αυτή τη μετάβαση. Με άλλα λόγια, η απριόρι ματιά είναι όρος προκειμένου η ιστορία της φιλοσοφίας να μπορεί να ασκηθεί ως τμήμα της ίδιας της φιλοσοφίας, έργο της οποίας είναι να εξηγή με λόγους, να συγκροτεί επιχειρήματα.

Πώς μοιάζει, για τον Καντ, η ανασυγκρότηση των παλαιών και νέων ερειπίων; Για παράδειγμα, (α) τα πρώτα βήματα του ανθρώπινου Λόγου στο πεδίο της καθαρής σκέψης είναι δογματικά, (β) ως αναγκαία αντίδραση ακολουθεί ο σκεπτικισμός, (γ) πλέον ήρθε η ώρα της κριτικής (βλ. AA 20: 264). Με ποια έννοια οι στάσεις αυτές εδράζονται στη φύση του Λόγου; Ο Λόγος (α) από τη φύση του, δηλαδή από τη λογική του συγκρότηση, οδηγείται σε κάποια έσχατα ερωτήματα και σε κάποιες σχετικές απαντήσεις, δηλαδή σε κάποιους ισχυρισμούς· (β) από τον κλονισμό αυτών των ισχυρισμών, δηλαδή από το γεγονός ότι υπάρχουν λόγοι τόσο υπέρ μιας θέσης όσο και υπέρ της λογικής άρνησής της, ο Λόγος οδηγείται αναγκαία στη γενικευμένη αμφιβολία· (γ) εντέλει, ο Λόγος οφείλει να αναλάβει την ευθύνη και να υποβάλει σε κριτικό έλεγχο κάθε αξίωσή του για γνώση. Δεν πρόκειται, πάντως, για μια κατασκευή στην οποία όλα τα βήματα οδηγούν τελεολογικά στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*. Μια τέτοια εικόνα, όπως τη συναντούμε στον Παρκ (Park 2013, 23), δεν είναι παρά μια καρικατούρα της καντιανής ιδέας μιας φιλοσοφικής ή απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας. Για τον Καντ, η ορθολογική ανασυγκρότηση των συζητήσεων και εξελίξεων του παρελθόντος έχει οπωσδήποτε όρια. Η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας έχει φυσικά το όριό της στην εμπειρική ιστορία. Η απριόρι ιστορία όχι μόνο δεν εξαντλεί, όπως είναι προφανές, το τι μπορεί να υποστηρίξει ο ένας ή ο άλλος στοχαστής, αλλά ούτε φιλοδοξεί

¹⁰ Για την καντιανή ιδέα μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας πβ. τη νεότερη εργασία REICHL 2021.

να συναγάγει ως αναγκαίες όλες τις σημαντικές μεταβάσεις στην ιστορία της σκέψης. Σε κάθε περίπτωση, όποιες και αν είναι οι αρετές ή τα όρια της καντιανής σύλληψης, το βέβαιο είναι ότι οι όποιες παρατηρήσεις περί Ελλήνων, περί Κινέζων, περί χρονικών και γεωγραφικών προσδιορισμών της φιλοσοφίας, δεν μπορούν παρά να είναι επισφαλείς εμπειρικές παρατηρήσεις. Δεν έχουν τίποτε να κάνουν με την απριόρι ιστορία του Λόγου.

Ο Καντ σκιαγραφεί την κατασκευή μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας στο ακροτελεύτιο κεφάλαιο της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* υπό τον τίτλο «Ιστορία του καθαρού Λόγου». Επιχειρεί εκεί μια χαρτογράφηση κάποιων βασικών ζευγών εναλλακτικών θέσεων, που σηματοδοτούν τις «επαναστάσεις» στην ιστορία του Λόγου (ΚΚΛ, Α 853 / Β 881). Το πρώτο από αυτά τα ζεύγη αντιστοιχεί στη διάκριση που συναντήσαμε, τη διάκριση ανάμεσα στη χρήση του Λόγου *in concreto* και στη χρήση του *in abstracto*. Η μία θέση είναι, λοιπόν, ο *μυστικισμός*. Είναι η θέση που αποδίδει στις καθολικές έννοιες της διάνοιας μια «μυστική πραγματικότητα» (ΚΚΛ, Α 854 / Β 882), καθώς επικαλείται μια διανοητική εποπτεία των αντίστοιχων νοητών όντων, πέραν των αισθητών. Ως υπέρμαχος της θέσης αναφέρεται, ενδεικτικά, ο Πλάτωνας. Η αντίπαλη θέση –ως υπέρμαχο της οποίας ο Καντ αναφέρει σε αυτό το σημείο τον Επίκουρο– αποδίδει, αντίθετα, στις καθολικές έννοιες μονάχα μια «λογική πραγματικότητα» (όπ.π.). Αναγνωρίζει, δηλαδή, τον *λογικό* χαρακτήρα των καθολικών εννοιών της διάνοιας, που οφείλουν πάντα να αναφέρονται σε αντικείμενα δοσμένα στις αισθήσεις. Η επίγνωση αυτή συνιστά, για τον Καντ, μια αποφασιστική πρόοδο. Ωστόσο, η μυστικιστική θέση δεν παύει να ανήκει, ως μια αναγκαία στιγμή, στην απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας. Εδράζεται και εκείνη, κατά τον Καντ, στη φύση του Λόγου.

Συμπερασματικά, δεν μπορώ να διακρίνω κάποιο πειστικό επιχείρημα που να υποστηρίζει τη θέση ότι η κατά Καντ «φιλοσοφική ιστορία της φιλοσοφίας» είναι καταστατικά ευρωκεντρική. Η γραμμή σκέψης του Παρκ είναι ουσιαστικά η εξής:

- (1) Μείζων προκείμενη: Η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας καταστατικά κάτι αποκλείει, δεν χωράει τα πάντα.
- (2) Ελάσσων προκείμενη: Ιδού τι λέει ο Καντ στις παραδόσεις του για τη μη-ευρωπαϊκή σκέψη.
- (3) Συμπέρασμα: Η απριόρι ιστορία της φιλοσοφίας καταστατικά αποκλείει τη μη-ευρωπαϊκή σκέψη.

5. Ποιος φοβάται τον μυστικισμό;

Μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στο χωρίο από το δοκίμιο «Το τέλος των πάντων» και να θέσουμε το ερώτημα: Γιατί ο Καντ συζητά τον Λάο Τσε και τον ανατολικό μυστικισμό; Είναι η πρόθεσή του πολεμική; Ο Καντ γράφει για τη σκέψη που θέλει τον άνθρωπο πεθαίνοντας να περνά από το χρόνο στην αιωνιότητα, σε μια άχρονη πραγματικότητα:

Είναι μια σκέψη *υψηλή* που προκαλεί φόβο, εν μέρει λόγω της σκοτεινότητάς της, μέσα στην οποία η φαντασία δρα συνήθως ισχυρότερα από ό,τι στο άπλετο φως. Εντέλει θα πρέπει όμως και να είναι κατά τρόπο θαυμαστό συνυφασμένη με τον καθολικό ανθρώπινο Λόγο, διότι απαντά σε όλους τους σκεπτόμενους λαούς, σε όλες τις εποχές, ενδεδυμένη πότε έτσι και πότε αλλιώς.

Καντ 2012α, 61–62 (AA 8: 327).

Και για τη σκέψη μιας κατάστασης χωρίς καμιά μεταβολή:

Ωστόσο, αυτή η ιδέα [της απουσίας κάθε μεταβολής], όσο και αν υπερβαίνει την καταληπτική μας δύναμη, συγγενεύει πάντως στενά με τον Λόγο από πρακτική άποψη.

Καντ 2012α, 71 (AA 8: 335).

Η σκέψη αυτή, λοιπόν, απαντά «σε όλους τους σκεπτόμενους λαούς» —Κινέζους, Θιβετιανούς, Πέρσες, Έλληνες (πβ. Καντ 2012α, 66–67 (AA 8: 331))— επειδή εδράζεται στη φύση του Λόγου, επειδή είναι «συνυφασμένη με τον καθολικό ανθρώπινο Λόγο». Όσο και αν οδηγεί στην πλάνη, παρουσιάζει μια συνάφεια με τον πρακτικό Λόγο (βλ. Καντ 2012α, 62 (AA 8: 327)). Με άλλα λόγια, η σκέψη διαθέτει έναν ορθολογικό πυρήνα κάτω από το μυστικιστικό περίβλημα. Ο πυρήνας αυτός συνίσταται, σύμφωνα με την πρακτική φιλοσοφία του Καντ, στη διάκριση, με ηθική πρόθεση, του νοητού κόσμου από τον αισθητό κόσμο. Η άχρονη πραγματικότητα δεν είναι εκείνη μιας μετά θάνατον ζωής ή κάποιας μυστικής διάστασης της ύπαρξής μας, αλλά εκείνη του καθαρού πρακτικού Λόγου, που δεν υπόκειται σε αισθητηριακούς όρους. Η προεργασία για το δοκίμιο «Το τέλος των πάντων» από τα χειρόγραφα κατάλοιπα του Καντ αναδεικνύει με πιο καθαρό τρόπο τη συνάφεια ανάμεσα στην καντιανή ηθική φιλοσοφία –συγκεκριμένα, στην ιδέα της ηθικής τελείωσης ως πλήρους αυτοκαθορισμού από τον καθαρό πρακτικό Λόγο–, από τη μια μεριά, και στην πανθειστική ή μυστικιστική αντίληψη του εαυτού ως μέρους ενός ευρύτερου όλου, από την άλλη:

Αν η [...αιωνιότητα] σημαίνει μία μόνιμη κατάσταση, τότε δεν θα ήταν κάθε ατελής κατάσταση ένα βήμα βελτίωσης. Όμως, μιας και η *μακάρια* αιωνιότητα οφείλει να είναι το βέλτιστο και τελειότατο, ενώ ο άνθρωπος είναι πάντοτε μόνο ένα μέρος του τελειότατου όλου, η μακάρια αιωνιότητα είναι μια απορρόφηση μέσα στη θεότητα. Εξού και στην αρχή απόρροια, σέκτα, Λαοκιούν ή πανθεισμός.

Καντ 2012α, 79 (AA 23: 151).

Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούν να γίνουν κατανοητές –όπως έχω επιχειρήσει να δείξω σε άλλη περίπτωση, σε μια εργασία ακόμη αδημοσίευτη¹¹– οι εκ πρώτης όψεως αναπάντεχες αναφορές του ύστερου Καντ σε μια συνάφεια ανάμεσα στην ηθική του φιλοσοφία και στη φιλοσοφία του Σπινόζα. «Βλέπον τον εαυτό μου (σύμφωνα με τον Σπινόζα) στον Θεό που νομοθετεί εντός μου» (Καντ, *Opus postumum*, AA 22: 54).

Εν γένει, η στάση του Καντ απέναντι στις ανατολικές φιλοσοφίες της ενότητας δεν είναι απλώς απορριπτική.¹² Σε κάθε περίπτωση, ο Καντ δεν αντιπαραθέτει κάποια ιδέα ενότητας της Ανατολής στην ατομοκεντρική ή υποκειμενοκεντρική σκέψη της Δύσης, σύμφωνα με μια συνήθη αντίληψη, που επιδέχεται είτε το ένα είτε το άλλο πρόσημο. Η συνήθης αυτή αντίληψη, δηλαδή, καταλήγει είτε να απορρίπτει τη σκέψη της Ανατολής είτε να την επικαλείται ως φάρμακο για κάποια δυτική ασθένεια. Ένα ωραίο παράδειγμα για τη δεύτερη στάση είναι το πρόσφατα μεταφρασμένο στα ελληνικά βιβλίο του Ερνστ Τούγκεντχατ (Ernst Tugendhat) *Εγωκεντρικότητα και Μυστικισμός* (Tugendhat 2022), όπου ο μυστικισμός του Τάο και του βουδισμού, η ιδέα της ενότητας του εαυτού με τον κόσμο, προβάλλει ως απαραίτητη διόρθωση στην εγωκεντρικότητα, που είναι κυρίαρχη στις μορφές σκέψης της Δύσης. Για τον Καντ, ωστόσο, το πεπερασμένο υποκείμενο δεν είναι κάτι το έσχατο, ούτε στην πρακτική ούτε στη θεωρητική σφαίρα. «[Τ]ο ν το οποίο σκέφτεται μέσα μας» (ΚΚΛ, Α 401) είναι εντέλει ένα μυστήριο, που οδηγεί αναγκαία σε μια σκέψη του απολύτου.

6. Συμπέρασμα

Στα παραπάνω, προσπάθησα να υπερασπιστώ τον Καντ απέναντι στην υποψία ότι ήταν υπεύθυνος για τον αποκλεισμό της αφρικανικής και ασιατικής φιλοσοφίας από τον φιλοσοφικό κανόνα. Οπωσδήποτε, θεωρώ ότι δικαιούμαστε να απαλλάξουμε την κριτική φιλοσοφία, γενικώς, και την ιδέα μιας απριόρι ιστορίας της φιλοσοφίας ή «ιστορίας του καθαρού Λόγου», ειδικώς, από την υποψία ότι είναι δομικά, καταστατικά ευρωκεντρικές. Η καντιανή φιλοσοφία δείχνεται να είναι ανοιχτή σε έναν διάλογο με μη-ευρωπαϊκές παραδόσεις. Η απαξίωση αυτών των παραδόσεων εκ μέρους του Καντ, σε κάποια πανεπιστημιακά μαθήματά του, δεν είναι κάποια αναγκαία συνέπεια της κριτικής φιλοσοφίας του, αλλά μια πεποίθηση που ήταν δική του και είναι λάθος.

¹¹ Pissis, σε επεξεργασία.

¹² Απορριπτική θεωρεί την αναφορά στον Λάο Τσε στο «Τέλος των πάντων», καθώς και εν γένει τη στάση του Καντ απέναντι στη φιλοσοφία της Ανατολής, ο ELBERFELD 2000, 144–45.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Έργα του Καντ

- [AA] KANT, I. 1900–. *Gesammelte Schriften*. Έκδοση της Ακαδημίας Επιστημών του Βερολίνου. Βερολίνο: Reimer και κατόπιν de Gruyter.
- [KKA] KANT, I. 1998. *Kritik der reinen Vernunft* (A: 1781, B: 1787). Αμβούργο: Meiner.
- KANT, I. 2012α. Το τέλος των πάντων (1794). Στο: I. KANT, *Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, μτφρ.–εισαγωγή–υπόμνημα Γιάννης Πίσσης. Αθήνα: Νήσος, 61–80 (AA 8: 329–37).
- KANT, I. 2012β. Περί ενός αριστοκρατικού τόνου που πρόσφατα υψώθηκε στη φιλοσοφία (1796). Στο: I. KANT, *Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, όπ.π., 81–106 (AA 8: 389–406).

Έργα άλλων συγγραφέων

- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, 1957. *Μετά τα Φυσικά*, έκδ. W. Jaeger. Οξφόρδη: OUP.
- BERNASCONI, R. 1997. Philosophy's Paradoxical Parochialism: The Reinvention of Philosophy as Greek. Στο: K. ANSELL-PEARSON, B. PARRY, & J. SQUIRES (επιμ.), *Cultural Readings of Imperialism. Edward Said and the Gravity of History*. Νέα Υόρκη: St. Martin's Press / Λονδίνο: Lawrence & Wishart, 212–26.
- _____, 2001. Who Invented the Concept of Race? Kant's Role in the Enlightenment Construction of Race. Στο: R. BERNASCONI (επιμ.), *Race*. Blackwell Readings in Continental Philosophy. Οξφόρδη: Blackwell, 11–36.
- _____, 2011. Kant's Third Thoughts on Race. Στο: S. ELDEN & E. MENDIETA (επιμ.), *Reading Kant's Geography*. Ωλμπαν, Νέα Υόρκη: SUNY Press, 291–318.
- BLOCH, E. 1962. *Subjekt–Objekt. Erläuterungen zu Hegel*. Φραγκφούρτη: Suhrkamp.
- ELBERFELD, R. 2000. Laozi-Rezeption in der deutschen Philosophie. Von der Kenntnisnahme zur „Wiederholung“. Στο: H. SCHNEIDER (επιμ.), *Philosophieren im Dialog mit China: Gesellschaft für Asiatische Philosophie*. Reihe für asiatische und komparative Philosophie, 4. Κολωνία: Edition Chōra, 141–65.
- FELDMANN, E. 1936. Die Geschichte der Philosophie in Kants Vorlesungen. *Philosophisches Jahrbuch* 49: 167–98.
- GENTZENIUS, F. 1725. *Historia philosophiae* [1724]. Στο *Systema philosophiae*, μέρος I: (I) *Historia philosophiae*, (II) *Metaphysica*, (III) *Logica*. Αμβούργο: Th.Chr. Felginer.
- KLEINGELD, P. 2007. Kant's Second Thoughts on Race. *Philosophical Quarterly* 57 (229): 573–92.
- MARTINEZ MATEO, M. 2020. War Kant Rassist? Warum mehr über seine Philosophie diskutiert werden sollte und weniger über seine persönlichen Einstellungen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 03.07.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/wissen/kants-begriff-der-rasse-als-philosophische-diskussion-16838954.html>> (01/08/2025).
- MILLS, C. W. 2018. Black Radical Kantianism. *Res Philosophica* 95(1): 1–33.
- NELSON, E. S. 2011. Kant and China: Aesthetics, Race, and Nature. *Journal of Chinese Philosophy* 38(4): 509–25.
- PALMQUIST, S. 1996. How 'Chinese' was Kant? *The Philosopher* 84(1): 3–9.

- PARK, P. K. J. 2013. *Africa, Asia, and the History of Philosophy. Racism in the Formation of the Philosophical Canon, 1780–1830*. Όλμπανυ, Νέα Υόρκη: SUNY Press.
- PISSIS, J. σε επεξεργασία. Kant and the God of Spinoza. From the Only Possible Argument to the Transcendental Ideal and the *Opus Postumum*.
- REICHL, P. 2021. Kant's A Priori History of Metaphysics: Systematicity, Progress, and the Ends of Reason. *European Journal of Philosophy* 29(4): 811–26.
- ΣΠΙΝÓΖΑ [Baruch de SPINOZA], 2009. *Ηθική (1677)*, μτφρ. Ε. Βανταράκης – εισαγωγή Β. Γρηγοροπούλου. Αθήνα: Εκκρεμές.
- TIEDEMANN, D. 1780. *Griechenlands erste Philosophen, oder Leben und Systeme des Orpheus, Pherecydes, Thales und Pythagoras*. Λειψία: Weidmann.
- _____, 1785. Über die Natur der Metaphysik; zur Prüfung von Hn. Professor Kants Grundsätzen. Στο: *Hessische Beiträge zur Gelehrsamkeit und Kunst*, τόμ. 1, τχ. 1: 113–30· τχ. 2: 233–48· τχ. 3: 464–74.
- TUGENDHAT, E. 2022. *Εγωκεντρικότητα και Μυστικισμός. Μια ανθρωπολογική μελέτη*, μτφρ. Γ. Σαγκριώτης. Ηράκλειο: ΠΕΚ.
- WILLASCHEK, M. 2020α. Ein Kind seiner Zeit. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 24.06.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/wie-man-kants-rassismus-bewerten-muss-16827398.html>> (01/08/2025).
- _____, 2020β. Kant war sehr wohl ein Rassist. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 15.07.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/warum-kant-sehr-wohl-ein-rassist-gewesen-ist-16860444.html>> (01/08/2025).
- WIMMER, F. M. 2014. Geschichte der Philosophiehistorie. Fortschrittsdenken vs. Apriorismus in der Philosophiehistorie. Υλικό από παράδοση στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, <<https://homepage.univie.ac.at/franz.martin.wimmer/phhistvl7.html>> (01/08/2025).
- WOLFF, M. 2020α. Kant war ein Anti-Rassist. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 09.07.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/pruefung-eines-zitats-kant-war-ein-anti-rassist-16851951.html>> (01/08/2025).
- _____, 2020β. Antirassist aus Prinzip. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 30.07.2020, <<https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/debatte-um-immanuel-kant-anti-rassist-aus-prinzip-16881577.html>> (01/08/2025).

Γιάννης Πίσσης

Επίκουρος Καθηγητής Λογικής, Μεταφυσικής,
Φιλοσοφίας των Επιστημών

Τμήμα Φιλοσοφίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

jpissis@uoc.gr